

Berzsenyi Dániel *Kesergés* című versének keletkezéstörténetéhez (Gyöngyösi hatása Berzsenyi költészetére)

A kutatás legújabb mérföldkövét képező könyvében Csetri Lajos nem kis kétellyel tekint azok elé az eredmények elé, melyeket a Berzsenyi-filológiától még egyáltalán várni lehet;¹ és ezen – tekintve például a versek időrendjének megállapítására vonatkozó fáradozások csekély eredményeit – tulajdonképpen nincs is mit csodálkozni.

S csakugyan, az idegen hatások monoton leltározása és a nem sok sikerrel kecsegtető kronologizálás helyett (de legalábbis mellett²) már régen szükség volt olyan Berzsenyi-értelmezésre, amely a kor európai műveltségének és irodalmi gondolkodásának távlatai között helyezte volna el a költőt.

Habár az eddigieknél „több energiabefektetést” és „fejlettebb filológiai módszerek mozgósítását” nem ígérhetjük is, szándékunkat, hogy mégis a Csetri által oly jogos szépséggel kezelt Berzsenyi-filológia Scyllákkal és Charybdisekkel fenyegető tengerére merészkedjünk, menti talán, hogy olyan jelenségekre kívánjuk felhívni a figyelmet, melyeknek eddig semmi teret nem szentelt az egyébiránt tagadhatatlanul aprólékos kutatás.

„Azon művek, melyek szerint Berzsenyi poetai karaktere rajzoltatott, a *Matthisson* és *Horác* egyesült stúdiumának szerencsés rezultátumaik”³ – írta Kölcsény 1817-ben, s az azóta eltelt több, mint másfél évszázad alatt a tudomány lényegében meg is maradt ebben.

Bár nem a szorosan vett költői jellemmel áll kapcsolatban, de tulajdonképpen már az is érthetetlen, Sallustius nevével miért találkozunk oly ritkán a Berzsenyiről szóló tanulmányokban, holott biztosra vehetjük, hogy olvasta, részint, mert apja otthon kifejezetten történetírókat olvastatott vele,⁴ részint pedig, mert Sallustius mindenki olvasta⁵ (Kazinczy le is fordította⁶ – Magyarországon negyedszer!). Berzsenyi sokat tanult tőle.⁷

¹ CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek*. Bp., 1986. 23–24.

² Mert azért ne felejtjük el Horváth János megjegyzését se: „Különösen költői fejlődése menetét, s az arra ható tényezők egymásutánját nem látjuk világosan, mert versei nagy részének keletkezési ideje, s így sorozatos időrendjük ma már nem állapítható meg megnyugtatóan.” (HORVÁTH János, *Berzsenyi és iróbarátai*. Bp., 1960. 19.) – És ki ne segitene szívesen ezen a helyzeten?

³ KÖLCSEY Ferenc, *Berzsenyi Dániel versei*. In *Nemzet és sokaság*. Szerk.: KULIN Ferenc. Bp., 1988. 29.

⁴ HORVÁTH János, *i. m.* 10.

⁵ Lásd pl.: *Berzsenyi Dániel költői művei*. S. a. r.: MERÉNYI Oszkár. Bp., 1979. 567.; VÁCZY János, *Berzsenyi Dániel életrajza*. Bp., 1895. 145.; HORÁNYI Elek, *De sacra corona Hungariae*. Pozsony, 1790. 362.

⁶ C. C. SALLUSTIUS, *Épen maradt minden munkái*. Buda, 1836.

⁷ A Sallustius *De coniuratione Catilinae* című műve és Berzsenyi *Kesergése* közti – akár szövegszerű – egyezésekhez lásd a következő helyeket: II 5, VII 4–5, VIII 1, X 1, XXXVII 2. Sallustiusnak a nemességről vallott politikai és történelmi nézeteihez – melyek Berzsenyi gondolkodásmódjára erősen emlékeztetnek – lásd Hahn István tanulmányát (HAHN István, *Ultószó*. In C. Sallustius C. összes művei. Bp., 1978. 169–199., különösen 185. és 187.).

A másik, és a poétai karakter szempontjából összehasonlíthatatlanul fontosabb személy, akiről nem veszt tudomást a kutatás: Gyöngyösi István. Ha megemlékeznek is róla, többnyire csak mint a felező tizenkettes legfőbb hagyományozóját említik, Kölcseytől Csetriig,⁸ holott Berzsényi korában egyáltalán nem voltak ilyen rossz véleménnyel róla,⁹ s Gyöngyösi műveinek népszerűségét mi sem mutatja jobban, mint hogy a *Murányi Vénus Aranyt*¹⁰ és Petőfit is megihlette.¹¹

Berzsényi így ír róla az *Antirecenzióban*: „Egy oly hadakozó és szerencsétlen népnél, mint a magyar volt, a poézis nem divatban, de a legkisebb figyelemben sem lehetett; mégis a németeknek sem volt jobb poétájok, mint Gyöngyösi. Hogy pedig a rec[enzens] állítása szerint Zrínyi, ámbar Gyöngyösinél rosszabb verselő és csupa követő, mégis jobb poéta, mint Gyöngyösi, ki jobb verselő és originális: az énelöttem ismét világos ellentmondás.”¹²

Berzsényi olvasta tehát, és nagyra is becsülte Gyöngyösi műveit,¹³ s ezek saját költészetére olyannyira rányomták bélyegüket, hogy hatásuk, melyet az alábbiakban részletezünk, egyedül csak Horatiuséhoz fogható.¹⁴

Az anyag nagysága miatt Gyöngyösi művei közül itt a *Márssal társalkodó murányi Vénus*, illetve a *Porából megéledett Phoenix* (a továbbiakban: *Kemény János emlékezete*) hatását vizsgáljuk csak (Badics Ferenc népszerű kiadásának szövegét véve alapul¹⁵).

⁸ Például CSETRI L., i. m. 25. Rájnis is, a *Kalauzban*, az ő tizenketteseit alakítja át hexameterekké (RÁJNIS József, *A magyar Helikonra vezérlő Kalauz*. Pozsony, 1781. 8–9.)

⁹ Elég volna itt a Gyöngyösi szövegeit modern kritikai kiadásban megjelentető Badics Ferenc megjegyzésére hivatkozni, aki szerint „másfél századon át szinte egyedül uralkodott a magyar Parnassuson. A XVIII. század egy-két lyrikuson kívül jóformán mindenkit elfelejtett a régi irodalomból, és Gyöngyösi egyes munkái – a saját első kiadásait nem számítva – Dugonicsig 39 kiadást érnek.” (*Gyöngyösi István munkái*. Szerk.: BADICS FERENC. Bp., 1905. 5.) Lásd még: SZAUDER József, *A XVII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai*. In *Uő., Az estve és Az álom*. Bp., 1970. 52. A *Murányi Vénus* utóéletéhez: R. VÁRKONYI Ágnes, *A rejtőzködő Murányi Vénus*. [Bp.], 1987. 5–18.

¹⁰ Arany külön tanulmányt szentelt neki (ARANY János, *Gyöngyösi István*. In *A. J. összes művei*. XI. S. a. r.: NÉMETH G. Béla. Bp., 1968.), amelyben többek közt „a költő virtuozitását, nyelv és versbeli könnyű bőségét, eleven képzelmet a festésben, rhytmusának magyar zamátját” (421.), „alanyi hévömlés”-ét (431., a kiemelés Aranytól) emlegeti, s rámutat, hogy „Gyöngyösi alapjában lyrai költő volt” (436., ugyancsak Arany kiemelése); végül pedig megjegyzi: „valahányszor a magyar költészet és nyelv odajut, hogy idegen befolyástól lesz szükség menekülnie: mindannyiszor nyereséggel fordulhat vissza a néphez, s irodalomban Gyöngyösihez”. (440.) Egyébként hasonló szempontok szerint méltatja „az szegény Gyöngyösi Istvánt” Kosztolányi is – KOSZTOLÁNYI Dezső, *Gyöngyösi István*. In *Látjátok, feleim*. Szerk. RÉZ Pál. Bp., 1976. 53–59.

¹¹ Berzsényinek magának is van egy Gyöngyösi témájára írt töredéke, a *Wesselényi, a nádor, Murálynál*, az 1820-as évek közepéről.

¹² *Antirecenzió Kölcsey recenziójára*. In *Berzsényi Dániel művei*. Szerk. OROSZ László, Bp., 1985. 207.

¹³ Tiszteletére egyébiránt a keszthelyi Helicon ünnepségen 1817-ben három másik költővel együtt fát is („*Sorbus aucupariát*”) ültetett (*Kazinczy Ferenc levelezése*. XV. Szerk. VÁCZY János, Bp., 1905. 79–81.).

¹⁴ A költők egymásra való hatásának kérdéséhez, az eredetiség problémájához nagyon tanulságos többek közt Berzsényi saját véleménye (*Észrevételek Kölcsey recenziójára*. In *Berzsényi Dániel művei*. 249.), RÁJNIS József példázata a méhecskéről. (*Kalauz*, 82–83.), valamint Horváth János értékelése (i. m. 56., 61.). Érdekes elemzését találhatjuk Berzsényi és Horatius kapcsolatának – *A magyarokhoz*, illetve *Carm. III 6* – Váczy János könyvében, ahol a szerző Erdélyi János cikkével vitázik (ERDÉLYI János, *Berzsényi Dániel*. In *Pályák és pálmák*. Bp., 1886.)

¹⁵ Mivel a betűhív pontosságtól ez esetben eltekinthetünk, a 9. jegyzetben említett kiadást használjuk. Ahol ettől a kritikai kiadás javára (GYÖNGYÖSI István, *Márssal társalkodó murányi Vénus*. S. a. r. stb.: BADICS FERENC. Bp., 1909.) eltérünk, külön jelezzük.

Tekintsük mindjárt a *Kesergést*, azt a verset, amelyet Berzsenyi első verseként tartanak számon!¹⁶ A témát Gyöngyösi több ízben is feldolgozta, a legutóbbiban a *Murányi Vénus* első könyvében áll előttünk: a költő a 28. versszakkal megszakítja az elbeszélés menetét, és a fonalat csak a 43.-ban veszi fel újra. A romlás felett kesergő tizenöt szakasz a következő:¹⁷

Veszni tért kis *hazánk!* forgasz mely sok kockán,
Hányfelé *vetett* már a *szerencse* sarkán!
Hol egy ellenségnek, hol másnak vagy markán,
Régi szép épséged mely miatt áll csonkán.

Oh az régiektől *elfajzott* nemzetség!
Híredben s nevedben kocsosult nemesség!
Miolta köztetek nincs az egyenlőség,
Ily *rútúl* azolta prédál az ellenség.

Az meddig egy *szívvel* fogtál, magyar, fegyvert,
Volt-e oly nemzetség, mely tégedet *megvert?*
Kardod minden ellen diadalmason nyert.
Sok préda s nyereség lábad előtt hevert.

Hol az szép hír s név, sok adó nyereség?
Kit elődben rakott sok holdolt nemzetség,
Vagy *harcokon* adott az *győzött* ellenség.
Mind elprédálta azt az egyenetlenség.

Tedd férre, *nemzetem!* ezt az délcegséget
Mint *régen*, kövessed az egyenlőséget.
Ne fogyasd magadot, találsz ellenséget,
Ki majd ránt nyakadban siralmas inséget.

Hijában, megrögzött az vad *erkölcs* benned,
Az újságok nélkül nehéz már ellened.
Noha hasznosb volna ezt is férre tenned:
Mert végre is ezért kell veszélyre menned.

Az egyenetlenség ártalmas mindenben.
Gyűkeret szakasztott sok győzedelmekben.
Sokak, még egyesek voltak idejekben,
Gazdag szerencséjék épült mindenekben.

¹⁶ És amit még a filológiai kérdésekben egyébként igen óvatos Csetri Lajos is hajlandó „mind az óda első variánsának, mind Berzsenyi első ódájának elfogadni”. (CSETRI L., i. m. 43–44.; a kiemelés tőlünk, a későbbiekben még visszatérünk rá.)

¹⁷ A szöveg lényegében magáért beszél, ezért csak azokat a szavakat emeltük ki, amelyek Berzsenyiné is ugyanígy fordulnak elő.

De délceg *erkölcsök* mihelt férre rugott,
Ez egyyel tartotta, amaz máshoz fogott:
Az egyenetlenség forralt olyan lugot,
Kitül végre soknak füle *jajra* zugott.

Régen Rómát hitták *világ* asszonyának,
Holdult is sok *nemzet nagy* birodalmának.
Vad Scythiáig nyult széle *hatalmának*.
Ki tudhatja számát sok diadalmának?

Egyes *erkölcsében* esvén végre vadság,
Mihelt sokfelé vont az akaratosság,
Oly változásokat fajzott a sok újság:
Hogy majd pad alá hullt az *régi* méltóság.

Nem nevel semmi jót az újságkövetés.
Szúmaró s félelmes, gonosz az *pártütés*,¹⁸
Mégis oly vágyott s moh ehez az ügetés,
Mintha volna minden jótermő ültetés.

Az állhatatlanság *nagy szű*hez nem illik,
Gyenge épület az, mely hirtelen *omlik*,
Lásd az erős tölfát,¹⁹ elébb *öszveromlik*,
Ostromló szelekre hogysem mint meghajlik.

Nem nemes elme az, mely mindjárt *változik*.
Akármi *szélre* is nádként ingadozik.
Ott tisztul az arany, hol az *tűz* lángozik,
A rózsa is tövis között virágozik.

Az *nagy szű*, ki előtt az bölcsület forog,
Inkább *halált* kíván s belőle vér csorog,
Hogysem tántorítsa valami olly dolog,
Ki becsületivel ellenkezik s morog.

Szűk *most* ez a jóság s vagyon csak kevésben:
Férre rugó *erkölcs* szorult fúrt fejekben,
Az *egyenetlenség* vert fészket *szivekben*,
Mint hold fogyta s tölte *változik mindenben*.

Berzsenyi versében mintegy ötvenszer szerepel olyan szó, amely Gyöngyösinél is megvan. Ez még önmagában nem lenne bizonyíték a két vers kapcsolatára,²⁰

¹⁸ Berzsenyinél *visszavonás*.

¹⁹ A *Kesergésben* még *bikk*, majd *A magyarokhozban* cseréli Berzsenyi *tölgyre*.

²⁰ Az olyan alapszavak, mint a *világ*, *vér*, *leront*, *hajdani*, *nemzeti*, például Guzmics Izidor *A magyar nemzethez* írott versében is szerepelnek.

viszont bizonyos apró, egybevágó szerkezeti elemek, a versek felépítése és szavakban összefoglalható tartalma mindenképpen erre mutat.²¹

Ha a szerkezetet tekintjük, rögtön a *romlásra indult*, illetve *veszni tért*²² haza megszólítása után az Árpád véretől való *elfajulás*, az *elfajzott nemzetség* kiemelése, az *egyenlőség* számonkérése (*Véredet, magadat tiportad*), mind ilyen közös jegye a két versnek.²³

Míg Horatius konkrét győzedelmes ellenségről két versszakban is beszél, Gyöngyösi csak *általában* szól róla, Berzsenyi pedig nem is említ ilyet.

Az igen ritka *veszni tért* szintagma²⁴ közös előfordulását nem kell külön kiemelni, méltatni, csupán arra emlékeztetnénk, hogy Gyöngyösi ezzel kezdte a verset (versbetétet), érthető tehát, ha Berzsenyi felfigyelt az amúgy is igen erős stílusértékkel bíró szókapcsolatra.²⁵

Róma emlegetése, mint a magas polcra való aláhullás példája²⁶ szintén fontos: Gyöngyösinél az egyetlen név, hely, Berzsenyi pedig majd *A magyarokhoz* záróképeiben alkalmazza, az utolsó sort fogja kezdeni vele, a már a *Keseregésben* is megtalálható Ílion, Kárhágó és Babylon mellé emelve be az egyébként csak egy-két szó erejéig megváltoztatott versszakba.

A *tölgyfa-kép*²⁷ alkalmazása (mely Horatius versében nincs meg) már maga is közös motívum, de bevezető szavai is magukért beszélnek: „Lásd az erős tölfát”, illetve: „Nézd: a kevély tölgy”.

Kettőjük legfontosabb különbsége azonban Horatiushoz képest az, hogy ő nem nevezi meg versében az *erkölcsöt*, míg Gyöngyösinél és Berzsenyinéél ez többször is, hangsúlyosan fordul elő,²⁸ továbbá egyáltalán nem említi a *sorsot*, a

²¹ Azzal együtt persze, hogy egy percig sem tagadjuk közös, horatiusi gyökereiket (Hor. Carm. III, 6).

²² Gyöngyösinek ez a szókapcsolata, emlékszünk, majd a Berzsenyi-vers harmadik strófájában tér vissza.

²³ Horatius, Gyöngyösi és Berzsenyi egyaránt közvetlen megszólítással indít ugyan, míg azonban Horatius már rögtön az első versszakban *pontosan*, szóról szóra megmondja, hogyan lehet a válságon felülkerekedni („donec templa refeceris” stb.), majd a második versszakban: „dis te minorem quod geris, imperas”), Berzsenyi csak a romlás okait sorolja fel, *expressis verbis* nem mutat kivezető utat, a nemzet fejére olvasva a régi dicsőséget megátkozza a hárfiafajzatokat, de (részben talán alkati) pesszimizmusa nem engedi, hogy közvetlenül orvosságot ajánljon: Horatius prófétál, Berzsenyi kesereg. Berzsenyi amúgy sem ad ódáiban közvetlen gyakorlati tanácsokat, legfeljebb ilyeneket: „Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet!” (*A magyarokhoz*, 1807), „Bízzál, s virágzóbb századokat remélj!” (*A tizennyolcadik század*), vagy egyszerűen csak: „Merj!” (*Az ulmai ütközet*).

²⁴ Lásd még: „Mondd, kitől várhatsz ezután segídet? / *Veszni-tért* város, van-e még reményed?” (Horatius: *Octavianus császárhoz*. Ford.: Rájnis József, illetve „A’ bátor erkölcs is, ha *kiveszni* tért...” (Hor. Carm. III, 5. ford.: Virág Benedek [Berzsenyi innen nem vehette: csak 1816-ban jelent meg]). Ez utóbbihoz még (igen tanulságos!) ugyanazon vers 2. versszaka: Oh visszára fordult / Curia, 's *hajdan erős* nagy erkölcs!” De Berzsenyinéél is előfordul még egyszer: „A durvultságban *veszni tért*” (*Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás*).

²⁵ Egyébként a „veszni tért” és a „romlásra indult” között is van hasonlóság: a *szintagmák* felépítésében. Intranszitiv ige befejezett melléknévi igeneve, azonos szerepű bővítémmel.

²⁶ „nemes hazánk / Fénylő dicsőség polca felett virult”, illetve: „majd pad alá hullt az régi méltóság”.

²⁷ Lásd a 19. jegyzetet!

²⁸ Mind a kettőjüknél pontosan négyszer.

szerencsét sem,²⁹ míg Gyöngyösi éppen evvel kezdi,³⁰ Berzsenyi pedig evvel fejezi be a verset (azaz mindkettőjüknél a leginkább hangsúlyos helyek egyikén áll).³¹

A párhuzamok után érdemes szólni a különbségekről is. Ha Berzsenyiné „a lélek drámája [...] lesz abból, hogy a nemességgel kapcsolatos illúziói szertefoszlottak”,³² Gyöngyösiről semmi ilyesmit nem állíthatunk. Megrendültség helyett inkább gyakorlati tanácsokkal szolgál („Nem nevel semmi jót”, „Tedd férre nemzetem!”), és a régi dicsőséget is serkentő példának idézi fel, aminél Berzsenyitől semmi sem áll távolabb: ő a letűnt korokat mintegy fejére olvassa a sybarita maradékoknak.³³

Jellemző továbbá, hogy a romlás alapvető okaként Berzsenyi az erkölcsi hanyatlást jelöli meg, ami Gyöngyösi számára nem ilyen egyértelmű: ő a főhangsúlyt az egyenetlenségre (pártútés, seditio) veti, mely hatszor szerepel, szemben a négyszer említett erkölcsi válsággal.³⁴ Egyébként teljesen érthető, hogy inkább az „egyenlőség” hiányát teszi kritika tárgyává, semmint a főurak, pártfogói erkölcsseit.

Es hogy mennyire nem önkényesen metszettük ki Gyöngyösi elbeszélő költeményéből a fenti részletet, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy (a *Murányi Vénus* első, szerzői kiadását leszámítva) azt Badics Ferencig minden kiadó valamiféle határnak tekinti a mű szövegén belül.

1702-től kezdve ugyanis a *Murányi Vénus* első huszonnyolc versszakából egy „Előljáró beszéd”-et különítenek el a kiadók, úgy, hogy az „Első rész”-t ténylegesen csak az „Oh a régiektől elfajzott nemzetség!” kezdetű versszakkal kezdik el, miután még az „Előljáró beszéd” végére, a „Veszni tért kis hazánk!” versszaka

²⁹ Sőt a hat római ódában összesen is csak egyszer szerepel a *fortuna* (III, 3, 62) szó, de akkor is Juno, és nem a költő közvetlen beszédében!

³⁰ Sőt, egész költészetében ez az egyik leggyakrabban visszatérő témája, önálló művet is írt *A bal szerencse ellen való Panaszos Versek* címmel; a következőkhöz hasonló kitételek unos untalan való ismételtetése alapján hajlamosak lennének egyenesen fatalistának minősíteni:

Az mi hatalmában vagyon szerencsének,
Azt soha ne vélyed magad erejének,
Szerencse gyakorta szolgál erőtlennek,
Vakot fordét sokszor, mind erős, eszesnek.
(*Az jó vitézeknek tiüköre*, 12. versszak)

Inában van kinek-kinek változása,
Egy percentés közti lehet fordulása,
Nagy állapotjárul csekélyre szállása,
Croesusból Irussá hirtelen válása.
(*Kemény János*, II 3, 56. versszak)

(Aligha felesleges különben mindezzel kapcsolatban a hol kuruc, hol labanc érdekeket szolgáló Gyöngyösi korának saját bőrén megtapasztalt politikai viszonyaira utalni.)

³¹ Egyébként mind a hárman ugyanazon a – történelem-filozófiai – síkon fejezik be versüket.

³² SZAUDER József, *lhetek, múzsák Virág és Berzsenyi között*. In *Az estve és Az álom*, 273.

³³ Lásd a 23. jegyzetet.

³⁴ Bár igaz, hogy az egyenetlenséget az erkölcs hiányából származtatja ő is (6. vsz.) – csak éppen nem az erkölcsről szól a vers.

után két olyan versszakot iktattak be, amelyek nem Gyöngyösitől származnak (és amelyeket mi sem idéztünk).³⁵

Mindezek fényében tehát aligha túlzás kijelenteni, hogy Berzsenyi a *Kesergés* (és később *A magyarokhoz*) írásakor Gyöngyösi fenti részletét *képeiben, fordulataiban és témájában* egyaránt felhasználta, és reméljük, a továbbiakból az is kiderül, hogy kapcsolata költőelődjével távolról sem korlátozódott erre az egy alkalomra, sőt – akár a Horatius-vonal – egész pályáján végighúzódtott.

Horác című versét Berzsenyi a kritikai kiadás szerint 1799 körül írta. Hogy Gyöngyösi sorai ebben az időben is ott csengtek a fülében, annak illusztrálására hadd idézzünk egy sort ezúttal a *Kemény János*ból:

„Már a Boreásnak zúgtanak szelei.”³⁶

Berzsenyi versének kezdete – „Zúg immár Boreás a Kemenes fölött” – szemlátomást rendkívül emlékeztet a fenti sorra, de ha a ránk maradt végső változat helyett a vers *összövegét* vesszük szemügyre:

„Zúg már a Boreás a Kemenes fölött”,

akkor a két sor közvetlen összefüggése felől semmi kétség sem maradhat. Gyöngyösi verséből a Berzsenyiéhez képest csak a „Kemenes” hiányzik – érthetően –, Berzsenyi pedig Gyöngyösi sorából csak a Boreás tautologikus „szelei”-t hagyta ki.

A *Kemény Jánost* különben nagyon tanulságos tovább is idézni:

Már a Boreásnak zúgtanak szelei,
Hullottak a fáknak fagyos levelei,
A szép virágoknak voltak csak helyei,
A termő ágaknak úgy pusztá nyelei.

Mosolygó zöldsége hervadt a mezőknek,
Leveles árnyéka múlt a zöld erdőknek,
A gyümölcskerteket nem látni termőknek,
Elaludt világa a nyájas üdőknek.

Múlt a víg hajnalok vidám felkelése,
Az áldó s üdvözlő madarak zengése,
Szűnt a zephyrusok lágy lengedezése,
S gyenge szellőjének kedves legyezése.

[...]

³⁵ Ettől a kiadói gyakorlattól csak az egy Dugonics András tért el (*Gyöngyösi István*nak *Költeményes Maradványai*. Szerk.: DUGONICS András. Pozsony–Pest, 1796.), aminek jelentőségére később még visszatérünk. Annak igazolására pedig, hogy szinte önálló versként idéztük egy nagyobb elbeszélő költemény néhány kiragadott versszakát, legyen elég Aranyra és Kosztolányira hivatkozni, akik szerint Gyöngyösi költői tehetsége alapvetően *lírai* volt. (Lásd a 10. jegyzetet.)

³⁶ *Kemény János*, III, 5, 36.

Nem nyögi gerlice eltévedett társát,
Az örvös galamb is hagyta bulyiklását,
A pacsirtának sem hallani hangzását,
S a felkelő napot köszöntő áldását.³⁷

A kritikai kiadás azt mondja, Berzsenyi 1804 után írta *A közelítő telet*. Gyöngyösi hatása tehát még a *Kesergés* és a *Horác* írása utáni években is oly eleven volt, hogy a Berzsenyi vers felütésének nemcsak hangulata és indító képsora³⁸ egyezik meg a Gyöngyösi verséével, nemcsak szavakat, képeket vesz át tőle,³⁹ hanem a „negatív festés” eljárását is, melyet mint Berzsenyire annyira jellemző eszközt méltat Horváth Jánostól kezdve Merényi Oszkárón és Keresztury Dezsőn át Csetri Lajosig az irodalomtörténet.⁴⁰

De Gyöngyösi hatása nem merül ki abban, hogy bizonyos versekben koncentráltan jelentkeznek: Berzsenyi egész költészetében jelen van, ha többnyire csak egy szókapcsolat vagy verstéma⁴¹ erejéig is.

Berzsenyi egyik emlékezetes kifejezése, a „tündér szerencse” számtalanszor előfordul Gyöngyösi műveiben,⁴² sőt, *A poézis hajdan és most* címmel ellátott, legutolsónak tartott és 1832-re (!) keltezett vers egyik lehangsúlyosabb, mintegy nyitó szintagmája, a *tündér változatok* is megvan már Gyöngyösinél: „Tündér változását nézd a szerencsének”.⁴³

³⁷ Kemény János, III, 5, 36–38; 40.

³⁸ Gyöngyösi fának „fagyott levelei” zörögnek tovább Berzsenyi ligetének „tarlott bokrai közt”!

³⁹ Pl.: „Nincs rózsás labirinth” – „A szép virágoknak voltak csak helyei”;

„Bíbor thyrusain nem mosolyog gerezd” – „A termő ágaknak voltak csak nyelei”;

„nem lengedez a Zephyr” – „Szűnt a zephyrusok lágy lengedezése”;

„Nem bűg gerlice” – „Nem nyögi gerlice eltévedett társát”.

⁴⁰ Lásd pl.: HORVÁTH J., i. m. 42., 73., CSETRI L., i. m. 159., 195–196., valamint a kritikai kiadás jegyzetét a vershez. Keresztury Dezső is „jellegzetesen berzsenyies”-nek nevezi a képek összetételét, melyekhez Barta Jánost idézi: „A jelen őszt túlárasszja a visszaálmódott tavasz, s ennek konkrét színességét már eleve a valótlanúság tudata kíséri.” (KERESZTURY DEZSŐ, *Berzsenyi Dániel*, „A közelítő tél”. In Uő., *A szépség haszna*. Bp., 1973. 52.) – Mindez Gyöngyösi verséről is ugyanígy elmondható. Ugyancsak ő állapítja meg (uo. 54.), hogy „A költő a hervadó őszi táj képét idézi fel, a természet halálának látványa önmaga felé fordítja, s ráébreszti arra, hogy az ő gyönyörű kora is tünőben van, mint minden az ég alatt” – amit Gyöngyösi verséről már csakugyan nem mondhatunk el.

Elemzésében egyébként Keresztury azt a tényt, hogy Berzsenyi az *Ősz* összövegében szereplő „kőkényszem”-et *A közelítő télben* „szemöldök”-re cseréli, a *Fohászkodás* isteni szemöldökével (mely „Ronthat s teremthet száz világot”) hozza kapcsolatba, amivel talán fölöslegesen emeli egy szintre Lollit és az óda istenét. Érdemesebb talán inkább ismét Gyöngyösi egyik szép helyét idézni (*Kemény János*, I, 1, 45):

Szép szemöldökének, szemekinek íja
Most víg mosolygással a szivet nem víjja.

⁴¹ A *Wesselényi, a nádor, Muránynál* című, 1825-re (!) keltezett töredékre már fentebb (II. jegyzet) utaltunk.

⁴² Csak a *Kemény Jánosban* például: II, 1, 57; II, 1, 68; II, 3, 53; II, 9, 64; III, 1, 12; III, 6, 118. Igaz, a kifejezés nem Gyöngyösi leleménye, a 17. században általánosan elterjedt volt.

⁴³ Ez az eredeti „tündér változás” az utolsó szótag hosszúsága miatt nem fér az alkaiosiba.

Ennek az utolsó versnek a „lekötött kalóz”-át általában *Próteusszal* szokás azonosítani⁴⁴ – neve, egy sorban a tündér szerencsével, Gyöngyösínél már szintén olvasható.⁴⁵

Látjuk tehát, hogy Gyöngyösi hatása Berzsenyi „költői fejlődésének menetében” egyáltalán nem elhanyagolható, és éppúgy kimutatható Berzsenyi elsőnek, mint utolsónak tartott versében. Gyöngyösi képei, gondolatai, jellegzetes szófűzései (változó intenzitással bár) Berzsenyi egész költői pályája folyamán visszavisszatérnek – amint ugyanez Horatiusszal kapcsolatban már a legrégebb időktől fogva tudományos közhely.⁴⁶

De nem határozhatjuk-e meg ezt a hatást időben is? Ha tudjuk, mikor olvasta Berzsenyi a *Murányi Vénust*, az a fentiek értelmében mindenképpen *terminus post quem* a *Kesergés* esetében (vagy – hadd pontosítsunk – annak jelenlegi, ránk maradt formájának datálására vonatkozóan).

A *Murányi Vénus* sok kiadása közül elvileg bármelyiket forgathatta Berzsenyi.

Érdemes a Gyöngyösi-kiadások *szövege* felől megközelíteni a kérdést. Mint fentebb⁴⁷ utaltunk rá, a *Murányi Vénus* kiadásai közül, a számunkra legfontosabb részletét illetően, Dugonics Andrásé egy ponton élesen különbözik elődeiétől.

Gyöngyösi saját kiadásában a mű három egységes „rész”-re tagolódott, az első versszaktól az utolsóig. Ezzel szemben a kiadók 1702-től az „Első rész”-t csak a mű 29. versszakával kezdik, és az első huszonnyolc strófából (azokat két, nem Gyöngyösitől származó versszakkal megtoldva) egy „Elöljáró beszéd”-et különítenek el!⁴⁸

A költő a 27. versszak után megszakítja az elbeszélés menetét, melyet a fentebb teljes terjedelmében idézett, tizenöt versszaknyi történetfilozófiai kitérő után folytat csak tovább, a 43. versszaktól kezdve.

Ez a tizenöt versszak összefüggő egészet képez. Annál önkényesebb tehát a kiadók eljárása, melynek következtében ennek az egységes „betétversnek” az első strófája még az „Elöljáró beszéd”-ben olvasható, míg a második már külön, az „Első rész” élére kerül!

Dugonics ezzel szemben nem vágja ketté ezt a történetfilozófiai betétet, hanem megőrzi egységét, annak mind a tizenöt versszakát az „Elöljáró beszéd”-en belül közölve, mely így egészen pontosan a „*Szűk most ezt a jóság...*” kezdetű versszakig tart. (Nála tehát az „Első rész” csak e fent idézett tizenöt versszak után következik.)

Dugonics a szóban forgó tizenöt versszakkal zárja az „Elöljáró beszéd”-et, melyet egyébként tipográfiailag is megkülönböztet az „Első résztől”, azáltal, hogy

⁴⁴ Lásd a *Gróf Mailáth János*hoz írt óda első változatának 9. versszakát, illetve Bécsy Ágnes megjegyzéseit (Bécsy Ágnes, „Halljuk, miket mond a lekötött kalóz...” Bp., 1985. 247. és 275.). A „kalóz” szó értelmezéséhez különben a leghelyesebb talán magára Berzsenyire hivatkozni („az én nyughatatlan és kalóz elmém” [KazLev. VI. 148.]).

⁴⁵ „*Proteust követő tündér szerencsének*”, Kemény János, II, 3, 53.

⁴⁶ A Berzsenyi verseiben meghatározó szerepű történelmi személyiségek közül is találkozhatunk Gyöngyösínél jónéhánnyal, pl. csak a *Kemény János*ban: Attila (II, 1, 3), Hunyadi János (II, 2, 26), az Esterházy család Vezekénynél elesett négy fia (III, 3, 8) [Berzsenyi: „Melly áldozat volt a vezekényi harc!” (*Herceg Eszterházy Miklóshoz*)], Mátyás király (III, 4, 91). Hogy mind e személyeknek milyen szerepe volt Berzsenyi történelemképeiben, lásd CSETRI L., i. m. 55–56.!

⁴⁷ Vö. 35. jegyzet.

⁴⁸ Mindehhez és a továbbiakhoz lásd Badics Ferenc szövegkritikai jegyzeteit, GYÖNGYÖSI ISTVÁN, *Márssal társalkodó murányi Vénus*. 1909. 179–180.

szövegét oldalanként hat, míg a mű további részét hét strófában közli (továbbá az oldalszámozást is csak az „Első rész” első oldalán kezdi el).

Lényegében tehát Dugonics ismerte fel elsőként a kérdéses tizenöt versszak összetartozását, melyet a maga módján kiadásában érvényesített is. Nem túlzás tehát feltételezni, hogy Berzsényi az ő, 1796-ban megjelent Gyöngyösi-összesében olvasta a *Murányi Vénust*,⁴⁹ ebből pedig következik, hogy a *Kesergés*, mostani állapotában, nem lehet régebbi 1796-nál, a *Gyöngyösi Istvánnak Költeményes maradványai* megjelenésénél.

Mindezek után úgy érezzük, tartozunk még annak megindoklásával, hogy a *Kesergés*ről beszélve miért emlegetjük mindig annak „jelenlegi formáját”, „mostani állapotát”, mintha – szemben az általánosan elfogadott nézetel⁵⁰ – feltételez-nénk korábbi változatot (vagy változatokat) is.

A *Kesergést* azért szokták Berzsényi első ódájának tartani (eltekintve attól, hogy a nem autográf kézirat alá oda van írva), mert az 1797-ben vagy az után *A felkölt nemességhez* írt vers „Méltán búslakodám előbb, / Hogy héra eleid nyomdokiból kitérsz” sorait Toldy Ferenc óta – valószínűleg joggal – rá, a *Kesergésre* vonatkoztatják.⁵¹ De nincs-e valamivel több okunk is, hogy ezt a verset (illetve annak egy korábbi formáját) költője első ódájának tekinthessük?

A kérdés megválaszolásához hasznosnak ígérkezik áttekinteni azokat a különbségeket, melyek a *Kesergés*, és annak későbbi változata, *A magyarokhoz* közt fennállnak.⁵²

A *Kesergés*hez képest többlet *A magyarokhoz* c. versben a „kevély tölgy” hasonlatának a kifejtése és a „rút sybaríta váz”. Hiányzik azonban a *Kesergés* utolsó strófája, a vallástalanság versszaka és az ifjúságra vonatkozó összes kitétel. Ez utóbbiak elhagyásával tömörebb, általánosabb érvényű lett ugyan *A magyarokhoz*, de éppen a *Kesergés* egyik fő motívuma veszett el velük: ott ugyanis az ifjúság szerepe a nyolcadiktól kezdve az utolsó előtti kivéve három versszakonként, azaz

⁴⁹ Ugyanezt a feltételezést látszik alátámasztani az a tény is, hogy van a *Kemény János*nak tizenkilenc olyan versszaka (III, 4, 73–91), mely a „Veszni tért kis hazánk...”-hoz hasonló egységet képez a művön belül, és amelyek Dugonicsét kivéve az összes kiadásból hiányoznak! (Lásd Badics F. kiadói jegyzeteit: *Gy. I. összes költeményei*. II. Bp., 1921. 406.) Ennek a résznek a gondolatai tökéletesen megfelelnek annak, amit Berzsényi korai történelemszemléleteként ismerünk, amellyel a *Kesergés*ben is találkozunk.

Itt Gyöngyösi ismét arról beszél (a kiemelések tőlünk), hogy „A magyarokban is nincs az régi jó vér”, „Messze hült erkölcsse vitéz eleitől, / S azok dicséretes cselekedetítől”, „Elfajzott módjátúl a hadakozásnak”, „párnás Hyment veszi kiki társnak” (vö. „rég heverész a puha pamlaigon” [*A felkölt nemességhez*], majd azzal fejezi be:

Vajha Mátyás király a magyar hadakat
Látná most, s azoknak rendetlen voltokat,
Szép nemességekből fajzott rút korcokat:
Minémű szemekkel nézhetné azokat.

Ha Berzsényi olvasta e sorokat (márpedig e tizenkilenc versszak tematikája, szóhasználata és képei ismét csak azt sugallják, hogy olvasta), Dugonics kiadását kellett használnia. (Csak zárójelben utalnánk rá, hogy Merényi a kritikai kiadásban [273.] nyelvújítási szónak veszi a *korc*ot, holott látjuk, az már Gyöngyösinél is megvan.)

⁵⁰ Vö. 16. jegyzet.

⁵¹ Lásd: *Berzsényi Dániel költői művei*. Szerk. MERÉNYI O. Bp., 1936. 366.

⁵² A kritikai kiadásban 37. szám alatt szereplő és római kettessel megkülönböztetett versre nem térnénk ki, CSETRI Lajossal (i. m. 44.) és SZAJBÉLY Mihállyal (*Berzsényi Dániel „A magyarokhoz” című ódájának változatai és eszmei-poétikai előzményei*. ItK 1979. 4. 371–386.) érteve egyet, akik azt 1808 utáni, kétes hitelű kompilációnak tartják.

rendszeresen visszatért. (Az ifjúság állapotáról egyébiránt Berzsenyi mintái, Gyöngyösi⁵³ és Horatius is sokszor beszélnek.)

Nem kevésbé érdekes, hogy *A magyarokhoz* c. versből kimaradtak közül a *Kesergés* 8., illetve 9. versszaka követi az egész versben a legszorosabban Horatius szövegét:

Bátran merül most a buja ifjúság
Undok bűnében, s uszva folárkodik,
Még gyenge a szűz, s már kacéros
S gerjedező tüzeit kínálja.

A férfi – ó bűn! – már ma kereskedik
Szép párja testével, maga alkuszik
Gazdag folárral, s gyenge társát
Fajtalanul teregetni hagyja.

Illetve:

Motus doceri gaudet Ionicos
matura virgo et fingitur artibus
iam nunc et incestos amores
de tenero meditatur ungui.

Mox iuniores quaerit adulteros
inter mariti vina, neque eligit,
cui donet inpermissa raptim
gaudia luminibus remotis,

sed iussa coram, non sine conscio
surgit marito, seu vocat institor
seu navis Hispanae magister,
dedecorum pretiosus emptor.

Az első idézett versszak második fele gyakorlatilag szó szerinti fordítása a Horatiustól idézett első versszaknak, ha a magyarban használhatatlan ión tánccokat és a *tener unguis* latinizmusát, vagy még inkább graecizmusát⁵⁴ leszámítjuk.

Tudjuk, a kor iskoláiban szokás volt a tanulókkal verseket csináltatni, többek közt Csokonai *Konstancinápolyát* és *Az estvét* is ennek a gyakorlatnak köszönhetjük. Ez az iskola monográfusa szerint a soproni líceumban sem volt másképpen.⁵⁵

⁵³ A *Kemény János* említett tizenkilenc versszakában (49. jegyzet), pl.: „Vénus az ifjaknak, nem Pallas dajkája”, „Bellona sisakját kevés aki vágyja”, „Türt, szenvedett előbb a böcsület mellett”, „Azért voltak annyi nagy hírő férfiak, / mert nem ültek guzsaly mellett az iffiak” stb. stb.

⁵⁴ A görög *ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων* fordítása (lásd HORATIUS, *Ódák és epódoszok*. Kiad., bev. és jegyzetek: BORZSÁK István. Bp., 1975. 308. Itt jegyezzük meg, hogy a *Kesergés* 11. versszakának e sorai: „Nem tud nyeregben, nem tud ugró / Gyors paripán leragadva szökni” a Hor. Carm. III, 24-gyel állnak kapcsolatban: „Nescit equo rudis / haerere ingenuus puer”.

⁵⁵ „A poétika tanításában a fő eszközt a költemények tárgyalásában látják. [...] A költemények készítése is hozzátartozott az iskolai élethez.” (NÉMETH Sámuelnek *A soproni evangélikus líceum története* c. kézirati munkájából idézi MERÉNYI, in *Berzsenyi Emlékkönyve*, 1976. 42.) A fordítás-izű Horatius-motívumok betudhatók még esetleg a korabeli iskolák egy másik gyakorlatának is: a költői bölcsességek megverseltetéséhez lásd SZAUDER József, *Sententia és pictura*. In *Uő.*, *Az estve és Az álom*, 159.

Mindezek fényében nem teljesen valószínűtlen, hogy kezdetben létezett a *Kesergés*nek egy korábbi változata is, és talán nem nélkülöz minden alapot az a feltételezés sem, hogy ez egy egyszerű Horatius-átköltés⁵⁶ lett volna, amelyre aztán fokozatosan épült rá a Gyöngyösi- és egyéb hatás.⁵⁷

A vers szövegének fejlődése egyébként még néhány más ponton is kitapintható. A *magyarok*hoz egyik versszakának (amely a *Kesergés*ben nem szerepel) ugyanis így hangzik két sora: „El ődeinknek bajnoki köntösét / S nyelvét megúnván rút idegent cserélt”.

Ez a motívum, mint arra Gálos Rezső 1939-ben felhívta a figyelmet,⁵⁸ a XVIII. század egyik leghíresebb újlatin költőjének, Hannulik Jánosnak⁵⁹ egyik versében is megtalálható, mégpedig olyan versében, mely „könnyen meglehetett Berzsenyiéknél: Horányi *De sacra corona Hungariae* című, 1790-ben, II. József halálakor nagyon kapós munkája közölte.”⁶⁰ A részlet így szól:

Sunt, sunt in populo [...]
[...]
Qui cultus atavorum, et chlamydam sinus
Mutant degeneres vestibus exteris.⁶¹

Atavorum chlamydam sinus: „elődeinknek bajnoki köntösét”; *mutant degeneres exteris*: „rút idegent cserélt” – ismét szó szerinti fordítás.

A kezdeti Horatius-élményt (Gyöngyösi 1796-nál nem korábbi hatását követően) A *magyarok*hoz fogalmazása idején kiegészíti tehát Hannulik hatása.

Ugyanígy észre kell vennünk azonban – még a *Kesergés* szövegében – egy harmadik, Horatiustól és Gyöngyösitől független réteget, amelyre Virág Benedek verseinek hatása a jellemző.⁶²

Virág verseinek esetleges kapcsolatát a *Kesergéssel* kritikai kiadásában Merényi túl könnyedén intézi el.⁶³

⁵⁶ Berzsenyi a III. osztályban, 1794. októberében (!) olvasta Wietoris Jonathán „tanítóval” (az iskola rektorával) Horatius III. könyvének 4., 5. és 6. ódáját (lásd WIETORIS saját tanmenetét: *Berzsenyi Emlékkönyv*, 61.).

⁵⁷ A *Kesergés* egyik leginkább horatiusi ízű (ezért fentebb már idézett) versszakának egyik sorában hiányzik a cezúra („Szép párja testé – vel maga alkuszik”), ami Berzsenyi gyakorlatában egyedülálló, és szintén a sor igen korai keletkezéséről tanúskodik.

⁵⁸ GÁLOS Rezső, *Berzsenyi költői útja*. Pannonia, 1939. 230–256. (A kritikai kiadás a helyet nem ismeri.)

⁵⁹ Róla lásd: VARGA László, *Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa*. Debrecen, 1938.

⁶⁰ GÁLOS R., *i. m.* 253.

⁶¹ A gondolat már Horatiusnál megvan (Carm. III, 5, 10–11), de Berzsenyi szóhasználata mindenképpen Hannulikra vall.

⁶² Virág hatását így méltatja Szauder József: „Virág, akinek lírája 1799-ben került a nyilvánosság elé, nevelte Berzsenyit is, Vörösmartyt is. [...] Vele kezdődik a kuruckor óta látszólag feledésbe tűnt, de most korszerűvé izmosodó, föltámadó elégia nagy korszaka, a ‘kesergő’ nemesi költészeté, mely Berzsenyi és Kölcsey ihletében válik nemzetivé s mélyül el eszmeileg.” (SZAUDER J., *Ihletek és műsák*, 287.) Horváth János szerint Berzsenyit „Horatius már magyar elődein, főképp Virágon át közvetve is ihlette. Virágot hozzá írt (1806 előtti) versében ‘Honnom Flaccus’-ának szólítja, azt vallja, hogy az ő példája éltei mellé, s őt kéri, legyen kalauz pályafutásán.” HORVÁTH J., *i. m.* 54.

⁶³ „Virág témáival és nyelvvel jelentkeznek ugyan összefüggések, de ezek nem költészetének *alapjaira* vonatkoznak. Későbbi betoldások is lehetnek. Szerelmi verseiben semmi Virág-vonatkozás nincs, ódái közül A *magyarok*hoz c. költeményén érződik bizonyos rokonság, de erről az ódáról tudjuk, hogy az már 1796-ban kialakult, s alapos köze nem is lehet – sorrendi szempontból – Virágnak 1799-ben megjelent kötetéhez.” (*Berzsenyi Dániel költői művei*, 1979. 252–253.)

Merényi a következőket sorolja fel: „*karjaidnak / Mennyköve* nemzeteket nem öldöz” (*Károly győzelme Osteraknál*), *Nincsen az ég alatt / Állandó dolog* (Egy hajóhoz), mondván, hogy később kerülhettek a versbe, s annak lényegét nem érintik.⁶⁴ Németh László azonban megjegyzi, hogy Berzsenyi nyelve „nem szabad szavakból, hanem kész, kivésett szólamok mozaikjából volt összeillesztve”,⁶⁵ ami ha így talán túlzás is, kétségtelen, hogy gyakran térnek nála vissza kis változtatással ugyanazok a kifejezések, sőt, néhányszor ezek eredetileg nem is saját fordulatai, hanem például épp Virág verseiből veszi át őket. Merényi fenti példái mellé mindenképpen idekívánkoznak a következők:

„Áldás reátok, Hunnia magzati!”
(*Baróti Szabó Dávidhoz*)

és:

„Átok reátok Hárpia fajzati!”;
„Itt, hol Budának bércei fénylenek”
(*Gróf Festetics György őnagyságának*)

és:

„Rongált Budának tornyai állanak”;
„A zordon Éjszak fergeteges szele”
(*A győzedelmeskedő magyar sereghez török háborúkor* [1789])

és:

„S a zordon Éjszak rettenetes feje”
(*Amathus*)

Az idézetek, a metrika, a mondatszerkezet, a szavak, szókapcsolatok egyezése: önmagukért beszélnek. Homéros követői óta ismeretes ez a költői gyakorlat, mely Berzsenyi korában is bevett szokás volt, és távolról sem minősült plágiumnak. (Hannulik latin nyelvű verseiben például valósággal hemzsegnek a horatiusi törmelékek.)⁶⁶

A fenti motívumok száma és jellege alapján tehát aligha képzelhető el, hogy Berzsenyi verse – hangsúlyozzuk: mai formájában – független legyen Virág *Poétai munkáitól*, amelynek megjelenését tehát *terminus post quem*ként kezelve bizvást kijelenthetjük, hogy a *Kesergés* 1799 előtt nem jöhetett létre. A vers ezt megelőző érlelődéséről, alakulásáról pedig fentebb abban a meggyőződésben szóltunk, hogy Bécsy Ágnes megállapítása⁶⁷ nemcsak Horatiusra, hanem Gyöngyösire (és Virágra is) igaz: Berzsenyivel való kapcsolatuk „korántsem pusztán filológiai érdekű hatástörténeti kérdés”.

Kőríz Imre

⁶⁴ Uo. 263. Különben az 1936-os kiadásban Merényi *A magyarokhoz* jegyzeteiben még több Virág-helyet idéz, ezek azonban nem meggyőzőek, illetve amelyek igen (mindössze a fenti „Nincsen az ég alatt...”) az már a *Kesergésre* is érvényes.

⁶⁵ NÉMETH László, *Berzsenyi*, 831. In Uő., *válogatott művei*. II. Bp., 1981. 805–916.)

⁶⁶ Például éppen ugyanígy kölcsönözte el Virág egyik kifejezését Kölcsey is: „Ti vagytok, kiket Ozmanna vad népe remegve / Néz” (*Vitézeinkhez*).

⁶⁷ BÉCSY Ágnes, *i. m.* 32.